ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖОҚАРЫ ҲӘМ ОРТА АРНАЎЛЫ БИЛИМЛЕНДИРИЎ МИНИСТРЛИГИ

БЕРДАҚ АТЫНДАҒЫ ҚАРАҚАЛПАҚ МӘМЛЕКЕТЛИК УНИВЕРСИТЕТИ

«ТҮРКИЙ ФИЛОЛОГИЯНЫҢ ӘҲМИЙЕТЛИ МӘСЕЛЕЛЕРИ»

атамасындағы халықаралық илимий-теориялық конференция мақалалар топламы

(2-октябрь, 2021-жыл)
(Қарақалпақстан Республикасына мийнети сиңген илим ғайраткери, филология илимлериниң докторы, профессор Абдиназимов Шамшетдин Нажимовичтиң 60 жыллық юбилейине бағышланады)

НӨКИС
«QARAQALPAQSTAN»
2021

УДК: 82:811.512.1(082)
ББК: 81.Қар.
Т-93

«Түркий филологияның әҳмийетли мәселелери». *Илимий мақалалар топламы.* – Нөкис, «Qaraqalpaqstan» баспасы, 2021. 372 бет.

Бул топламға Қарақалпақстан Республикасына мийнети сиңген илим ғайраткери, филология илимлериниң докторы, профессор Абдиназимов Шамшетдин Нажимовичтиң 60 жыллық юбилейине бағышланып өткерилген «Түркий филологияның әҳмийетли мәселелери» атамасындағы халықаралық илимий-теориялық конференцияларда баянат ислеген профессор-оқытыўшылар, докторантлар, излениўшилер, магистрантлар ҳәм зийрек студентлердиң, мектеп оқытыўшыларының илимий мақалалары киргизилген. Халықаралық илимий-теориялық конференция Қарақалпақ мәмлекетлик университетинде Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетиниң 2021-жыл 2-марттағы 78-ф-санлы қарары тийкарында 2021-жыл 2-октябрь күнги қарарының әмелдеги орынланыўына бағышлап өткерилмекте.

Топламнан филология тараўының қәнигелери, докторантлар, магистрантлар ҳәм студентлер, мектеп оқытыўшылары илимий бағдардағы жумысларында пайдаланыўы мүмкин.

Жуўаплы редакторлар:

Қ.Турдыбаев – филология илимлериниң кандидаты, доцент, **М.Қудайбергенов** – филология илимлериниң докторы, профессор, **А.Досымбетова** – филология илимлериниң кандидаты, доцент, **Ш.Хожанов** – қарақалпақ тил билими кафедрасы доценти.

Редакторлар:

Ж.Таңирбергенов – қарақалпақ тил билими кафедрасы доценти ў.а., **Г.Абишов** – қарақалпақ тил билими кафедрасы доценти ў.а., **Н.Алламуратов** – қарақалпақ тил билими кафедрасы ассистенти, **Г.Тоқымбетова** – қарақалпақ әдебияты кафедрасы доценти ў.а., **Ж.Сейтжанов** – аўдарма теориясы ҳәм әмелияты кафедрасы доценти, **Г.Адилова** – қазақ тил ҳәм әдебияты кафедрасы доценти ў.а., **К.Байменова** – өзбек тили ҳәм әдебияты кафедрасы ассистенти.

Пикир билдириўши:

М.Қурбанов – филология илимлериниң кандидаты.

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети Илимий кеңесинде (2021-жыл 31-август күнги 1/5.3-санлы баянлама) тастыйықланған.

ISBN 978-9943-7484-0-8

© «Qaraqalpaqstan» баспасы, 2021.
© Түркий филологияның әҳмийетли мәселелери, 2021.

ВИРТУАЛ КОММУНИКАТИВ ДИСКУРС НУТҚИЙ МУЛОҚОТНИНГ ЯНГИ КЎРИНИШИ СИФАТИДА

Р.Р.Халилова,
Бухоро давлат университети

Инсоннинг тил фаолияти тил яратишга ва нутқ фаолияти мулоқотга йўналтирилган (кодировка ва фикрлар ҳамда дискурсларни кодлардан чиқариш) тил ва нутқ фаолияти ижодкорлиги замонавий тилшуносликнинг диққат марказида туради. Инсонлар орасида мулоқот вербал ва новербал (ҳуштак тили, қўнғироқлар садоси, йўл белгилари, светофор сигналлари, расмлар, манералар, мимикалар, тана ҳаракатлари, туриш ҳолати, товушнинг турли модуляциялари) тарзда амалга оширилади. Шунга мувофиқ тарзда ҳам мулоқот вербал ва новербал бўлади. Инсонлар орасида асосий мулоқот тури вербал - нутқ бўлиб, у нутқда амалга ошадиган тил элементларидан ташкил топган бўлади[2,3].

Замонавий тилшуносликда нутқий мулоқот билиш – меҳнат жараёнида инсонларнинг ўзига хос ҳамкорлиги шакли сифатида тушунилади, яъни ахборот алмашинув мақсадидаги ҳар қандай ўзаро ҳамкорлик (ўқиш, ёзув ва х.к.з); мулоқот иштирокчиларининг бир – бирига муносабати, шахсий таъсири учун, мулоқотда ҳамда мулоқотдан ташқари ҳолатларда натижаларга эришишда ўз нутқини назорат қилишдаги фатик мазмунли ахборот алмашинуви борасидаги ижтимоий - коммуникатив ҳамкорлик ва бошқалар. Барча ҳолатларда коммуникация асоси инсонларнинг мулоқотдаги «ҳамкорлиги» бўлади. Шунинг учун ҳам биз мулоқотда хулқнинг нутқда ўзини тутиш тизими хусусида сўз юритамиз. Мулоқот жараёни маълум бир шароитларда ва маълум бир омиллар таъсирида амалга ошади. Аввало мулоқот жараёни доим аниқ бир вазиятда амалга ошади. Меъёрдаги мулоқот акти минимум иккита иштирокчи бўлишини тақозо этади: сўзловчи ва тингловчи. Бунда сўзловчи ва тингловчи роллари нутқ жараёнида ўзгариб туради. Мулоқот актида сўзловчи маълум бир ахборотни тингловчига етказади. Нутқий фаолият жараёнида улар ўрин алмашиши мумкин.

Мулоқот иштирокчиларнинг ўзаро нутқий ҳамкорлигини жиҳатидан гуруҳга ажратишади: *коммуникатив* (одамлар орасидаги ахборотда бўлади); *интерактив* (одамлар ҳамкорлигини ташкил этиш. Масалан: ҳаракатни мувофиқлаштириш, вазифаларни тақсимлаш, кайфият, хулқ, эътиқодга таъсир); *перцептив* (мулоқот иштирокчиларнинг бир-бирини қабул қилиш даражасига мувофиқ тарзда кечадиган ўзаро ҳамкорлик) [3].

Нутқий мулоқот турларининг ягона тизими Н.И.Формановская томонидан таклиф этилган: контактли ва масофавий, бевосита ва билвосита, оғзаки ва ёзма, шаслараро ва оммавий, шахсий ва расмий, эркин ва стереотипли, кооператив ва конфликтли, ахборотли ва фатик каби [9].

Ҳар қандай мулоқот ютуғи мулоқот иштирокчиларнинг коммуникатив (нутққа нисбатан кенг тушуниладиган) ва нутқ хулқи омиллар билан боғлиқ бўлади: суҳбат мавзуси, характери, саволларнинг берилиш тартиби, мулоқот ишторкчиларнинг ўзларини ифодалаши билан боғлиқ қатъийлик даражаси, нутқ темпи, товуш оҳанги, паузалар ва сукут давомийлиги кабилар. ***Коммуникатив хулқ – атвор маълум бир дискурсда – нутқий мулоқотда*** намоён бўлади. «Нутқинг – сенинг хулқинг»- деб таъкидлайди доно халқимиз. Инсон хулқи нутқни самарали ташкил этиш учун амалий имконият сифатида мулоқотнинг турли вазиятларида, фаолият соҳаларида намоён бўлади. Виртуал коммуникатив дискурсда (компьютер мулоқотида) амалий фатик асоси бўлган: фикрлар, смайликлар ва бошқа график тасвир воситаларини биз «коммуникатив хулқ-атвор» деб атаймиз ва улар ишнинг мақсад – вазифаларига анчагина мос келади. Ижтимоий – коммуникатив ҳамкорликда шахс тили дискурс хулқининг ҳамсуҳбати хулқига тўғри келиши қобилияти коммуникатив *хулқ – атворнинг марказий ўлчови бўлади. Коммуникатив хулқ-атвор қуйидаги тамойиллар асосида ташкил этилади: а)адресатга эътибор билан (унинг ижтимоий ҳолати, ёши, қизиқишлари); б)нутқ мазмунининг адресат қизиқишлари ва ҳаётига яқин бўлиши; в)конкретлик – аниқлик (сўзларни танлаш, нутқ таркиби); г) макон (ёзма) ва замонда (оғзаки) нутқнинг ҳаракати (ёймалиги) ёки нутқ «маршрутининг» бошидан охиригача адресат билан бирга белгиланиши*. Булар фатик мулоқотнинг асосий тамойиллари ҳисобланади. Коммуникатив хулқ – атвор вазиятли, маданият билан боғланган, кўп ўлчовли, рационал, эмоционал, синкретитли, коммуникатив меъёрлари ва меъёрсизлиги билан ажралиб туради. Коммуникатив нутқ стратегияси тил шахсининг мулоқот хулқ – атворида муҳим хусусияти ҳисобланади. Коммуникатив нутқ стратегияси ўрганилиши жиҳатидан турли олимлар томонидан турлича талқин қилинади. Юнончада стратегия (stratos «войско» + ago «веду») тўғри ва узоққа мўлжалланган лойиҳалаштириш бўлиб, аниқ башорат (прогноз)ларга асосланган бўлади [6]. Одатда коммуникатив стратегияни ижтимоий – психологик вазиятлар билан боғлиқ бўлган ҳолда суҳбат иштирокчилари ҳаракати белгилайди. Нутқ стратегияси коммуникация мақсадига эришишга йўналтирилган бўлади. Коммуникатив стратегияни Е.А.Жичкина коммуникатив вазият натижаларидан келиб чиқадиган

ҳолатларни қуйидагича белгилайди: а) коммуникатив хамкорлик (коммуникантлар орасидаги муносабат симметрияли), б) коммуникатив конфликт (дискурсда коммуникатив иштирокчиларнинг мос келмаслиги), в) коммуникатив рақобатчилик / бахс (стратегик доминант — устуиворликка эришиш: директив, дискурсда авторитар тип) [4].

Замонавий дунёдаги ҳаётни интернет мулоқот тизимисиз тасаввур этиш мумкин эмас, компьютер технологияларидан фойдаланиш билан бирга мулоқот назарияси соҳасида сўнгги йилларда олиб борилган тилшунослик тадқиқотлари бизга Интернет тармоғида мулоқотнинг энг самарали усуллари ва воситаларини аниқлаш имконини беради.

Инсонлар ўртасида оғзаки ва ёзма шакллардаги ўзаро муносабатлар масалалари файласуфлар, социологлар ва тилшунослар томонидан қайта-қайта кўриб чиқилиши мулоқот назариясининг пайдо бўлиши ва янада чуққорок ўрганилишига олиб келди. А.А.Леонтьев, Е.И.Гуц, О.Я. Гойхман, Т.М.Надеина каби олимлар мулоқот назариясини атрофлича ўрганиб, унинг асосий жиҳатларини очиб беришган [2,5].

«Оммавий коммуникация жараёнларининг моҳиятини ва мулоқотнинг моҳиятини оммавий жараён сифатида тушуниш замонавий дунёдаги ҳамма учун мутлақо зарур» [7], чунки ахборот жамиятининг аҳамияти ортиб бормоқда, натижада билим олиш, узатиш ва алмашишга бўлган эҳтиёж даражаси ҳам ортади. Инсонни ўраб турган деярли ҳамма нарса уларнинг мулоқот муҳити билан боғлидир. Шу боис бу муҳитга қисман мулоқот фаолиятида фойдаланиладиган нарсалар ва ҳодисаларни, шунингдек, хабарни узатиш уларнинг асосий мақсади бўлган нутқий мулоқот воситасини ўз ичига олади. Ҳар қандай хабарнинг мақсади – қабул қилувчи/жўнатувчининг ҳаракатини ташкил этиш, сўз эса – ҳар доим ҳаракатни амалга оширишдир [1].

Мулоқот соҳасидан қатъий назар умумий вазифа ва вазиятли шарт-шароитлар билан бирлашган алоқа актлар мажмуаси одатда мулоқот ёки алоқа (коммуникатив) ҳодисаси деб аталади.

Алоқа мутлақо турли хил соҳаларда амалга ошиши мумкин, ҳатто баъзиларининг (меъморчилик, мусиқа) мулоқот макони барча таркибий қисмларини ажратиб олиш анча мушкул. Шундай қилиб, ўзаро мулоқот таъсирининг анъанавий соҳалари қуйидагиларни киритиш мумкин:

1) кундалик мулоқот соҳаси (асосан шахслараро);
2) саноат мулоқот соҳаси
3) бизнес мулоқот соҳаси (ёки бизнес мулоқот);
4) илмий, маърифий ва сиёсий нутқ соҳаси;
5) туризм, спорт ва шоу-бизнес соҳаси;

6) тиббий нутқ соҳаси;

7) халқаро мулоқот ва ҳ.к.[8] .

В.Б. Кашкин фикрини қўллаб-қувватлаган ҳолда, биз нутқий мулоқотни қайси кўринишда бўлишидан қатъий назар мулоқот модели қуйидаги кўринишда намоён бўлишини таъкидлаймиз: манба – > кодлаш – > хабар – > декодлаш – > олувчи. "Кодлаш" бу ўринда манба матнининг турли ўзгаришларини ўз ичига олган хабарга ўтиш жараёнини англатади.

Агар мулоқот жараёнини шакллантирадиган омилларни гуруҳлаштириладиган бўлсак, умумий ҳолда, қуйидаги бир қатор имкониятларни кўриш мумкин: коммуникатор омили (мазкур жараёнга таъсир этувчи мақсад ва вазифаларни белгилайди), мақсадли аудитория омили (адресат манфаатларини белгилайди), алоқа канали омили (чекловчилар сифатида майдонга чиқадиган, мазкур канал стандартларини белгилайди). Буни умумлаштиришган ҳолда қуйидагича тасаввур этиш мумкин:

Коммуникатор → мақсадли аудитория;

Мен → Хабар → мулоқот канали.

Хулоса ўрнида шуни айтиш жоизки, замонавий дунёда ҳаётни алоқасиз, хусусан, компьютер технологияларидан фойдаланган ҳолда тасаввур этиш қийин, алоқа назарияси соҳасидаги сўнгги йиллардаги тилшунослик тадқиқотлари эса Интернер тармоғидаги энг самарали мулоқот усуллари ва воситаларини аниқлаш имконини беради. Мулоқот турли соҳаларда содир бўлиши мумкин бўлса-да, унинг стандарт модели маълум бир кўринишга эга (манба) - кодлаш (хабар) декодлаш (қабул қилувчи). Электрон алоқа воситаси сифатида виртуал диалогнинг мавжудлиги («чат» (суҳбат) режимидаги диалог) оғзаки ва ёзма нутқнинг ўзаро боғлиқ. Нутқий мулоқотнинг иккала тури ҳам ахборот ташувчи типига қараб ажралиб туради ва ўзига хос хусусиятларга эга, бироқ чат алоқаси оғзаки-ёзма бирикма билан тавсифланади.

МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА ҚОРАҚАЛПОҚ ТИЛИ ИЖТИМОИЙ ВАЗИФАЛАРИНИНГ ТАРАҚҚИЁТИ

Г.Қурбаниязов
Нукус давлат педагогика институти

Ҳар бир тилнинг жамиятда ўз хизмат ва вазифаларини тўла адо этиши, ижтимоий фаолиятини эркин давом эттириши учун мавжуд ижтимоий-тарихий шароит, тил қўлланиши муҳити катта аҳамиятга эга

MAZMUNÍ

М.Құдайбергенов. Филология илимлериниң докторы, профессор Ш.Абдиназимовтың өмири ҳәм илимий-педагогикалық хызметлери 3

Қ.Содиқов. Қадимги туркий васиқаларда ишлатилган бадиий стереотиплар талқини 11

Almaz Ülvi Binnatova. Azərbaycan – qaraqalpaq ədəbi əlaqələr fövqündə: tanınmış sima şəmşəddin abdinazimov 19

Z.Do'simov. Nomlar – muhim tarixiy-lisoniy manba 23

А.Э.Маматов. Матннинг миллий-маданий аспекти 25

Б.Абдушукуров. «Девону луғотит турк» ва ўзбек тили шевалари 31

Ш.Норбаева. Огаҳийнинг касбий лексикани қўллашдаги маҳорати 39

S.Ashirboyev. «Til ittifoqi» tushunchasining o'zbek areal lingvistikasiga tatbiqi masalasi 42

Қ.Турдыбаев. И.Юсуповтың ғәрезсизлик дәўириндеги лирикасында көркем шеберлик мәселеси 46

П.А.Нажимов. Сөз өзгериў системасы изертлеў объекти сыпатында 54

A.T.Abdiev. Shamshetdin Abdinazimov – qaraqalpaq lingvofolkloristikasın izertlewshi alım 57

Б.Диланов. Ш.Абдиназимовтың улыўма билим бериў мектеплери ушын сабақлықлар таярлаўдағы хызмети 60

М.Қ.Айымбетов. Өткен әсир латынластырыў сиясатындағы стратегиялық бағдарлар ҳаққында 64

А.Пирниязова. Профессор Ш.Абдиназимов мийнетлериндеги жаңа бағдарлар 67

Sh.Allaniyazova. Qaraqalpaq tilinde qospa gáplerdegi sintaksislik sinonimiya 72
Қ.Пахратдинов. Семантическая классификация каракалпакских этнонимов 74
Г.В.Тоирова. Ўзбек тили миллий корпусини яратиш – замон талаби 77
Д.Б.Жумаева. «Ўтган кунлар» романида қўлланган прагматик хусусиятлар 81
N.Hamroyeva. Nutqiy axloq me'yorlari va iltifot 84
К.С.Палымбетов. «Қоблан» дәстанында архаикалық дәуирлердиң излери 87
М.Б.Абдиев. Терминологиянинг долзарб масалаларига бир назар 90
Р.Р.Халилова. Виртуал коммуникатив дискурс нутқий мулоқотнинг янги кўриниши сифатида 95
Г.Қурбаниязов. Мустақиллик йилларида қорақалпоқ тили ижтимоий вазифаларининг тараққиёти 98
Г.Алламбергенова. Профессор Ш.Абдиназимовтың лингвокультурология: магистрлар ушын оқыў қолланбасы ҳаққында 102
Д.Қурбаниязов. Газета темаларында атаў гәплердиң қолланылыўы 105
G.D.Dosjanova.T.Qayıpbergenovtıń «Qaraqalpaq dástanı» romanında janapaylardıń qollanılıw ózgeshelikleri 109
K.A.Yusupov. Qaraqalpaq prozasında milliy psixologiyanıń sáwleleniwi 113
Б.Т.Юсупова. Қарақалпақ тилиндеги сеслик уйқаслы айырым фразеологизмлердиң трансформациясы 118
Д.Ержанова. Қарақалпақ тилиниң терминологиялық сөзликлери ҳаққында 121
N.S.Novruzova. M.Kaşğarli mətnlərində inkar anlamlarinin ifadə formalari (Tarixi -müqayisəli təhlil) 125
Т.Эназаров. Саксонкапа қишлоғи номининг маъно-моҳиятини биласизми? 131